

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.123.6

Вітренко А.О., к.е.н., доцент,
докторант кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СЕРВІСНОЇ ЕКОНОМІКИ

Вітренко А.О. Становлення та розвиток сервісної економіки. У статті на основі робіт відомих учених аналізуються історичні ретроспективи зародження та становлення сервісної економіки, основні економічні та соціальні процеси, що характеризують вищевказані перетворення. Визначено період зародження сервісної економіки. Досліджено зміну структури зайнятості населення провідних країн світу. Проаналізовано вплив факторів попиту та пропозиції на структурні зміни в економічній системі. Розглянуто вплив інформаційних технологій на розвиток сервісної економіки.

Ключові слова: сервісна економіка, трансформація, зайнятість, споживання, попит.

Витренко А.А. Становление и развитие сервисной экономики. В статье на основе работ известных ученых анализируются исторические ретроспективы зарождения и становления сервисной экономики, основные экономические и социальные процессы, характеризующие вышеуказанные преобразования. Определен период зарождения сервисной экономики. Исследовано изменение структуры занятости населения ведущих стран мира. Проанализировано влияние факторов спроса и предложения на структурные изменения в экономической системе. Рассмотрено влияние информационных технологий на развитие сервисной экономики.

Ключевые слова: сервисная экономика, трансформация, занятость, спрос, потребление.

Vitrenko A.O. The service economy: formation and development. The paper deals us about retrospective historical origin and establishment of a service economy, major economic and social processes that characterize the above conversion. Author has his own view based on the researches of famous economists. Defined time of service economy birth. The change of employment structure leading countries was investigated. The influence of supply and demand factors for structural changes in modern economic system analyzed. The influence of information technology for the service economy development was considered.

Keywords: service economy, transformation, employment, consumption demand.

Постановка проблеми. Трансформація економічної системи та перехід від сільськогосподарського виробництва до індустріальної економіки, яка розпочалася в Англії та була повторена в більшості країн, дістала характеристику революції. Перехід від індустріальної до сервісної економіки, який розпочався в США та продовжився в усіх розвинених країнах, також мав революційні наслідки для суспільства й економічного аналізу. Крім того, в економічній теорії роль сфери послуг у створенні багатства нації була недооцінена, а парадигмальні дебати зосереджені переважно на природі послуги та дихотомії «продуктивний – не продуктивний». Своєю чергою, на початок XXI ст. більшість промислово розвинутих країн мають сервісні економіки, принаймні з точки зору показників питомої ваги сфери послуг у національному ВВП та частини робочої сили зайнятої в цій сфері. «Революційні» перетворення стають очевидними, а чисте зростання зайнятості майже повністю абсорбується сервісними галузями економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичні погляди автора статті у дослідженні визначеної актуальної проблеми економічної теорії ґрунтуються на власних емпіричних дослідженнях, критичному аналізі та узагальненні результатів наукових доробок вітчизняних та іноземних учених-економістів, серед яких: В. Базилевич, В. Ільїн, А. Чухно, А. Сміт, А. Фішер, К. Кларк, Е. Тофлер та ін.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз історичної ретроспективи зародження та становлення сервісної економіки; звернемо свою увагу на основні економічні та соціальні процеси, що характеризують вищевказані перетворення, підкріплюючи аналіз роботами та цитатами відомих учених-економістів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сільське господарство, як широко відомо, зародилося в Месопотамії приблизно 7 тис. років до нашої ери. Людське суспільство витратило більше 2 тис. років для того, щоб через процеси колонізації досягти

Європейського континенту та ще більше часу – перш ніж сільське господарство стало провідною галуззю в європейській античній економіці. Через 6 500 років в Європі розпочалася промислова революція. Першою індустріальною країною світу стала Великобританія, де в 1821 р. кількість населення, зайнятого в промисловому виробництві, вперше перевищила аналогічний показник у сільському господарстві. Майже через століття така ситуація відтворилася на іншому континенті, у Північній Америці, саме в 1910 р. у США промислове виробництво стало домінують сферою зайнятості для працездатного населення. Процеси наступної, третьої, секторальної зміни у світовій економіці почалися лише через 150 років від початку промислової революції. У науковій літературі та господарській практиці вважається, що процеси еволюційних перетворень світової економічної системи та перехід її до організаційної структури «сервісної економіки» розпочалися в США в 1960-х роках. Для перетину Атлантичного океану цим процесам, для порівняння із сільським господарством, вистачило біля 20 років. У Франції та Великобританії часом зародження сервісної економіки вважають 1979 р., коли почав стрімко зростати рівень зайнятості у сфері послуг. Сервізація третього, Азійського, континенту розпочалася з Японії в 90-х роках ХХ століття, лише тільки через 10 років після повної індустріалізації японської економіки.

Зміни в структурі світового господарства та перехід його до сервісної економіки значно прискорилися після появи супутникового зв'язку, зародження та розвитку масових інформаційних технологій, виникнення великих світових комп'ютерних корпорацій та комп'ютерних мереж. Критики теорії «сервісної економіки» можуть стверджувати, що це була не революція в економіці, а скоріше її еволюційне перетворення, адже в період зародження та становлення сервісної економіки не спостерігалось ніяких соціально-структурних змін на кшталт розвитку капіталістичних взаємовідносин після завершення промислової революції. Проте швидкі зміни структури людських потреб, професійної спеціалізації, робочих умінь та навичок могли стати причиною певних соціально-економічних труднощів та змін, які не є предметом дослідження даної роботи. Тут ми звернемо увагу на причини, сутність, наслідки та можливі перспективи розвитку сервісної економіки як актуальної проблеми сучасної економічної теорії.

Дж. Гершуні у своїх роботах проводить короткий аналіз рівнів економічного розвитку суспільства в провідних країнах світу та їх вплив на розвиток сфери послуг. Окрім того, ґрунтуючись на власних дослідженнях, він зазначає та описує активну наукову дискусію щодо вищезгаданих процесів: «Уолт Ростов вважає, що за часів раннього розвитку цивілізації, яка характеризувалася рудиментарними сільськогосподарськими технологіями, більшість людського населення мала працювати на землі.

Після зростання рівня продуктивності праці та ускладнення технологічних процесів зайнятість працездатного населення вже не була сконцентрована в сільському господарстві, а відбувся перерозподіл на користь інших галузей економіки – вторинного, а згодом і третинного секторів». Далі він запитує: куди рухається суспільство, що характеризується високим рівнем попиту та споживання матеріальних товарів? Д. Белл відповідає йому, що ми рухаємося в бік зміни структури попиту та зростання попиту на послуги. Р. Дарендорф робить такі ж самі висновки, але за допомогою інших категорій: ми рухаємося в бік зростання суспільного попиту на нематеріальні товари, освіту та послуги відпочинку. Е. Шумахер у своїх працях стверджує, що ми переносимо свою споживачську увагу на соціальну та духовну вартість. Дж. Гелбрейт, навпаки, вважає вірним збереження в майбутньому тренду до постійного зростання попиту на матеріальні блага, але лише як результату махінацій із боку великих посткапіталістичних корпорацій, для яких постійне економічне зростання є основною умовою їх виживання. Як тільки ці корпорації перейдуть під контроль суспільства, шаблон економічного розвитку буде змінений на користь суспільних та духовних потреб, які, звичайно, не є джерелом та фактором зростання попиту на матеріальні товари. Погляди цих авторів на майбутню структуру зайнятості є звичайним продовженням теорії У. Ростова щодо перерозподілу зайнятих по сферам народного господарства. Всі вони вважають, що постіндустріальна зайнятість буде сконцентрована у сферах третинного сектору економіки» [4, с. 141–142]. Автор також використовує твори економістів, для того щоб обґрунтувати зміни в структурі попиту на користь більш абстрактних та інтелектуальних послуг, що, своєю чергою, збігається з одночасним зростанням зайнятості в третинному секторі економіки. Вищевикладена цитата також засвідчує плюралізм авторських поглядів на результати економічного розвитку з боку видатних науковців того часу. Крім того, всі вони описують об'єктивні процеси, які відбувалися в економічній системі в період зародження та становлення сервісної економіки. У цей час у світовій економіці змінюється провідна сфера зайнятості для економічно активного населення, ці процеси супроводжуються активним економічним зростанням та зростанням добробуту людського суспільства (табл. 1). Так, американський учений А. Оберай проводив свої економічні дослідження змін у структурі зайнятості в період 1960–1970-х років. Він згрупував та розподілив усі країни на групи за показником рівня ВВП на душу населення: перша група (бідні країни) – із низьким рівнем ВВП на душу населення нижче (\$300), друга група (країни із середнім доходом) – із середнім рівнем ВВП на душу населення (від \$300 до \$700), третя група (багаті країни) – високий рівень ВВП на душу населення (більше \$700).

Таблиця 1

Порівняльна таблиця зайнятості населення в країнах із низьким, середнім та високим рівнем ВВП на душу населення в 1960–1970-х роках

Група	Кількість країн	Середній ВВП на душу населення, USD	Питома вага найманих працівників в економіці, %			Рівень зайнятості, %		
			А	Б	В	А	Б	В
1960								
1	19	Низький (196)	37	24	25	60	14	21
2	10	Середній (447)	14	33	50	29	26	41
3	13	Високий (1656)	5	45	48	14	39	45
1970								
1	19	Низький (322)	31	26	39	49	18	28
2	10	Середній (992)	9	36	53	22	29	45
3	13	Високий (2890)	4	42	52	11	35	51

Джерело: створено автором на основі [6]

Таблиця 2

Питома вага внеску сфери послуг у ВВП обраних країн світу в 1963 та 1973 рр.

Рівень ВВП на душу населення в 1973 р., в USD	Кількість країн в групі	Питома вага внеску сфери послуг у ВВП, %	
		1963	1973
5000 та більше	6	61	62
3000-4999	6	62	62
1000-2999	4	63	62
999 та менше	9	49	52

Джерело: складено на основі [3]

Таблиця 3

Внесок сфери послуг до ВВП та рівень зайнятості у сфері послуг у країнах, що розвиваються

Країни, що розвиваються	1960		1970		1980	
	Внесок до ВВП, %	Рівень зайнятості, %	Внесок до ВВП, %	Рівень зайнятості, %	Внесок до ВВП, %	Рівень зайнятості, %
Латинська Америка та Карибський басейн	48,1	33,6	48,8	38,6	51	42,4
Середня Азія	43,9	19,8	44,4	24,2	45,7	28,1
Південна Азія	32,2	15,5	34,1	19,1	39,8	22,6
Індія	39,6	14,6	32,6	17,2	38,1	20,6
Африка та Близький Схід	23,1	20	18,8	25,3	29,6	29,9
Південна Африка	32,1	7,3	38,2	9,6	42,4	11,4
Китай	-	9,8	-	11,9	22	14,1
Країни, що розвиваються	39,1	14,5	39	17,7	44,2	21,0

Джерело: складено на основі [3]

Окрім того, він згрупував та розподілив галузі народного господарства: група А – сільське господарство, мисливство, рибальство; група Б – видобування корисних копалин, промислове виробництво, будівництво; група В – комунальні послуги, комерційні послуги, транспорт, зберігання, комунікаційні послуги.

Аналіз даної таблиці засвідчив, що в країнах із низьким рівнем ВВП на душу населення, тобто бідних країнах, головною сферою зайнятості та головним джерелом доходу в суспільстві була сфера сільського господарства. Для країн із середнім рівнем розвитку послуги вже стають основною сферою зайнятості та отримання доходу. Проте в цих країнах зберігається досить високий рівень зайнятості в галузях групи Б порівняно з найбагатшими країнами третьої групи. У третій групі країн сфера послуг є домінуючою з точки зору зайнятості, крім того в аналізованій період дана сфера постійно зміцнювала свої провідні позиції порівняно з промисловим виробництвом, де зайнятість мала тенденцію до скорочення.

Розглядаючи та аналізуючи дану таблицю, ми можемо звернути увагу на одну цікаву проблему та задати особливе питання: чи мав цей міжгалузевий розподіл праці системний характер? Відповідаючи на дане питання, порівнюємо динаміку галузей народного господарства в усіх групах країн. Зміни, які відбувалися в цей період, для країн першої та другої груп засвідчують значно скоріші темпи зростання сфери послуг, аніж промислового виробництва в категоріях та показниках зайнятості населення. Показники зростання в абсолютному вимірі становили від 9% до 15% порівняно зі скороченням зайнятості в сільському господарстві майже на 23%. Своєю чергою, порівняння показників країн другої та третьої груп свідчить про те, що ми не можемо вважати мала постійний зростаючий тренд, насправді, на нашу думку, ця ситуація засвідчувала помірне зниження рівня зайнятості в галузях промислового виробництва та втратою ними статусу основного джерела доходу найманих працівників у суспільстві. Питома вага зайнятих у сфері послуг продовжує зростати, але це зростання відбувалося повільнішими темпами, ніж зниження зайнятості в галузях групи Б. Аналіз даної таблиці також дає нам змогу стверджувати про існування в цей період розвитку світової економіки взаємозв'язку між рівнем виробництва на душу населення та зростанням зайнятості у сфері послуг. Це твердження дає нам змогу пояснити різницю, що існувала в показниках розвитку сфери послуг у провідних країнах світу та країнах, що розвивалися. З іншого боку, ця різниця ставала менш різкою та помітною, якщо для аналізу використовувати альтернативний показник динаміки економічного зростання – обсяг ВВП. Як свідчить табл. 2, у цей період існували лише незначні розбіжності в показниках внеску сфери послуг до ВВП країн, які входили до списку розвинених.

Групування країн для аналізу проводилося за показниками ВВП на душу населення в 1973 р. за даними американського урядового департаменту Bureau of Industry Economics. У групу країн із ВВП на душу населення в розмірі від \$5000 були включені США, Швеція, ФРН, Австралія, Канада та Данія. У групу країн із ВВП на душу населення в розмірі від \$3000 до \$4999 – Норвегія, Франція, Австрія, Фінляндія, Бельгія та Великобританія; від \$1000 до \$2999 – Італія, Сінгапур, Греція, Португалія. І остання група найбідніших країн із показниками менше \$999 – Мексика, Чилі, Туреччина, Туніс, Південна Корея, Філіппіни, Таїланд, Індія.

Аналіз табл. 2 свідчить, що в країнах, які розвивалися, внесок сфери послуг до ВВП є значно меншим, ніж у розвинутих країнах, але все одно такі показники засвідчують значно активніший її розвиток, аніж через аналіз показників рівня зайнятості. Також беззаперечним має стати висновок про те, що в усіх країнах у цей період часу середній внесок сфери послуг до ВВП є більшим, аніж показники середнього рівня зайнятості у цій сфері. Хоча для розвинутих країн ця різниця була меншою. Дане твердження окреслює проблему продуктивності праці у сфері послуг у країнах із високим та низьким рівнями доходу. Широкий розрив у показниках внеску до ВВП країни та рівня зайнятості у сфері господарства можна було пояснити передусім показником вищої продуктивності праці у сфері послуг у слабозрозвинутих країнах, але нам слід пам'ятати, що в той період дуже важливою сферою економіки для них було сільське господарство, а це могло істотно впливати на продуктивність праці у сфері послуг. Проводячи аналіз зародження сфери послуг в країнах, що розвивалися, звернемо увагу на табл. 3.

Аналіз табл. 3 засвідчує, що сфера послуг у світовій економіці в той період неспинно розвивалася та неухильно збільшувала власний внесок до ВВП цих країн. Особливо відчутним був цей тренд для тих країн, економіка яких ґрунтувалася та розвивалася завдяки туристичним послугам (Латинська Америка та країни Карибського басейну). На початку 1980-х років приблизно 50% їх ВВП створювалося у сфері послуг, а рівень зайнятості в ній також був найвищим серед усіх слабозрозвинутих країн. У Китаї та країнах Південної Африки рівень зайнятості у сфері послуг зростав дуже повільними темпами, але, тим не менше, її внесок до ВВП був значним (наприклад, у Південній Африці – до 40%). До 1980-х років сфера послуг стає провідною галуззю зайнятості в цих країнах та перевищує показники промислового виробництва за внеском до структури ВВП. Відбувся поступовий відхід від сільського господарства як основного джерела економічного розвитку та зростання та збільшувалась увага до сфери послуг навіть у країнах із низьким рівнем розвитку.

Окрему увагу звернемо на економіку Великобританії та процеси, які відбувалися в ній під час

зародження та становлення сервісної економіки. Зміни в країні надають нам змогу яскраво визначити тренди розвитку в процесі трансформації від індустріальної економіки до економіки послуг. У період 1960–1980-х років внесок сфери послуг до ВВП Великобританії змінювався відповідно до світових тенденцій. Так, у 1960 р. 41,8% ВВП Великобританії було створено в промисловому виробництві та 37% – у сфері послуг. До 1980 р. це співвідношення змінилося майже дзеркально – 48% ВВП створено у сфері послуг і 31,2% – у матеріальному виробництві. З 1975 р. починає зростати внесок видобувної галузі (з 2% ВВП до 7%) за рахунок пожевлення видобутку нафти, а транспортна галузь змінила тенденцію до скорочення внеску у ВВП країни на постійно помірно зростаючий тренд наприкінці 1960-х років. Значне зростання показали галузі страхування та банківських послуг – із 3,4% до 10,5% ВВП. Одночасне розширення бюрократичного апарату та зростання обсягів послуг органів державної влади призвели до зменшення внеску промислового виробництва та торгівлі у ВВП із 87,8% до 74,9%. Найбільших утрат в обсягах виробництва зазнали капіталомісткі галузі промисловості: текстильна, чорна металургія. Своєю чергою, новітні та прогресивні галузі, такі як виробництво двигунів, високоточних інструментів, хімічна промисловість, лише збільшували власний випуск [9, с. 66].

Таким чином, процеси зародження та становлення сервісної економіки можна спостерігати, використовуючи показники загального рівня зайнятості та рівня зайнятості найманих працівників. Це підтверджується тими тенденціями, що спостерігалися у світовій економіці в цей період як у розвинених країнах, так і в країнах, що розвивалися. Причини виникнення та розвитку даних тенденцій можна пояснити, зокрема, тим, що розвиток економічної та соціальної інфраструктур у країнах групи 1 та групи 2 неодмінно залежав від розвиненості та активності суспільних інститутів: шкіл, лікарень, транспорту, пошти, телекомунікацій. Більшість цих послуг є трудомісткими та створюють значний рівень зайнятості найманих працівників. У сфері послуг спостерігався низький рівень взаємозаміщення факторів виробництва. В умовах процесів урбанізації людського суспільства це дає змогу забезпечити безперервність процесів економічного зростання за рахунок активізації використання трудомістких, але не кваліфікованих послуг. І останнє: можна стверджувати, що розширення обсягів промислового виробництва мало мультиплікативний ефект для сфери послуг, адже вимагало збільшення обсягів надання послуг місцевого та центрального державного управління та різних комерційних послуг. Окрім того, аналіз тенденцій у країнах, що розвивалися, засвідчує про відсутність принципової різниці між ними та розвиненими країнами, отже, й аналіз Коліна Кларка для них є справедливим.

Проте зміни структури ВВП та зайнятості були не єдиними індикаторами переходу людського суспільства до сервісної економіки. Так, ми можемо звернути увагу на тенденції зростання сукупного попиту на послуги як індикатор трансформації економічної системи. Дослідження процесів трансформації у світовій економіці засвідчує важливість значення показників еластичності попиту за доходом на товари провідних секторів економіки. Динаміка зміни цього показника та активне його залучення до економічного аналізу дає нам право говорити про зростання зайнятості у сфері послуг як таке, що орієнтоване на зростання попиту на послуги, та значною мірою як таке, що залежить від зростання рівня доходу населення внаслідок швидкого економічного зростання.

Зростання доходу на душу населення визначало закономірності еволюції структури споживання відповідно до показників секторальної еластичності попиту за доходом. Зростання доходу індивіда, домогосподарства чи населення в цілому зазвичай асоціюється зі зростанням попиту на товари та послуги. Історичний розвиток людського суспільства та його економічний аналіз свідчать, що в структурі споживання домогосподарств існують елементи з нееластичним, які необхідні для задоволення базових людських потреб (їжа, ліки тощо) та еластичним (транспортні послуги, охорона здоров'я, рекреація) за доходом попитом. Такі показники еластичності дуже сильно різнилися в розрізі порівняння країн. Для аналізу ситуації, яка склалася в той період, звернемося до табл. 4.

В табл. 4 наведено статистичні дані щодо еластичності попиту за доходом на послуги охорони здоров'я, освітні послуги, туристичні послуги. Показники розподілені та вираховані для країн, що розвивалися, та споживачів із низьким та високим рівнями доходу. Як свідчить аналіз даних табл. 4, у той період часу в нерозвинутих країнах у споживачів із низьким рівнем доходу його зростання призводило до більш ніж пропорційного зростання попиту та рівня витрат на послуги, а для споживачів із високим рівнем доходу його зростання призводило до меншого, ніж пропорційне, зростання витрат на освіту. Ми вважаємо, що більшість базових потреб цих споживачів уже були задоволені, а це дає нам змогу стверджувати, що виникнення попиту на послуги стає можливим лише після досягнення показником доходу індивіда або домогосподарства певного мінімально необхідного рівня. Також ми маємо звернути увагу на деякі складнощі для застосування показника еластичності попиту за доходом або доходу взагалі для пояснення або передбачення зростання попиту на послуги та асоційованого з ним зростання рівня зайнятості в цій сфері. Показники еластичності вимірюються за допомогою категорій реального виробництва або попиту, а для багатьох видів послуг точне вимірювання обсягу виробництва послуги є складним та часто некоректним. Окрім того, зміна в рівні доходу не відбувається миттєво, а потребує деякого часу, отже, зміни обсягу

попиту залежать одночасно як від минулого, так і від теперішнього рівня доходу. Із цієї точки зору показник еластичності є таким, що постійно змінюється, отже, він може бути некоректним для ретроспективного аналізу минулих чи прогнозування майбутніх змін. Сама природа послуги призводить до ситуації, коли вона водночас є об'єктом виробничого поміжного споживання і виступає необхідним для виробництва товарів ресурсом та об'єктом кінцевого споживання індивіда. У деяких випадках окремі види послуг можуть бути сконцентровані винятково на якомусь одному споживачі (індивіді чи підприємстві), і зміна доходу одного з них опосередковано впливає на процес зміни обсягів попиту. Ступінь цього впливу залежить від пропорцій використання послуг та матеріальних ресурсів у технологічному ланцюзі виробництва. Наступна додаткова складність полягає в тому, що обсяг попиту на послуги значною мірою залежить від справедливості розподілу доходів у суспільстві та їх середнього рівня, від звичаїв та традицій, технологічного рівня розвитку суспільства та середнього рівня цін. Істотні зміни в рівні доходу населення в той період часу також пов'язані з розвитком урбаністичних процесів, що мали місце.

Для аргументації нашої точки зору звернемо увагу на роботи відомих учених-економістів, які описують існування взаємозв'язку між зростанням рівня витрат населення та секторальним розподілом зайнятості. У роботах відомого вченого Дж. Стіглера ми можемо знайти аналіз та порівняння структури витрат та бюджетів домогосподарств у різні історичні періоди розвитку економіки Великобританії з 1797 р. до 1940-х років. Для свого аналізу автор розподілив робітників за їх професійною спеціалізацією та сферою зайнятості на сільськогосподарських та інших найманих робітників (табл. 5).

Розглянувши дану таблицю, ми бачимо, що домогосподарства з низьким рівнем доходу значну його частину витрачають на продукти харчування, але протягом значного періоду економічного розвитку вони постійно зменшуються. Таке зменшення відбулося майже наполовину. Із таблиці видно, що питома вага всіх інших витрат домогосподарств за рахунок цього зменшення помірно зростає, крім категорії «Різні витрати», яка майже не існувала в 1797 р. За Дж. Стіглером, до цієї категорії належать витрати на профспілкові внески, тютюн, облаштування житла та послуги страхування, медичного обслуговування, подорожі і розваги. Категорія «Інші витрати» показала найбільші темпи зростання – майже втричі. Подальший аналіз структури витрат домогосподарств у Великобританії був проведений Д. Пітером у 1980-х роках (табл. 6). Даний аналіз засвідчив про збереження тенденцій зміни структури витрат на користь послуг. Зростають також витрати на облаштування житла, а вони включають у себе значну питому вагу послуг: питома вага витрат на транспортні та інші послуги досягає майже 35% від загальних.

До «інших» переважно включалися витрати на дозвілля та відпочинок, що забезпечувалися різноманітними послугами. Крім того, ми можемо звернути увагу на факт того, що зменшення витрат часу на працю та темпи зростання рівня безробіття в Англії в той період збільшували витрати на активний відпочинок, який забезпечувався різноманітними приватними та державними економічними суб'єктами: тематичні парки відпочинку, музеї, заповідники тощо. Подібні тенденції були описані в роботах Міллера в 1981 р. для економіки США, де темпи зростання витрат на особисте споживання становили 2,5% щорічно протягом 1972–1977 рр. Витрати на облаштування житла зросли на 4,1%, на паливо – на 6,5%. У результаті такої динаміки питома вага витрат на матеріальні товари першої необхідності зменшилася на 13%. Протягом наступних років у США тенденція до зменшення питомих витрат на матеріальні товари поточного споживання збереглася. А питома вага витрат на продукти харчування демонструвала значне зниження з більш ніж 30% у 1963 р. до менше ніж 23% у 1980 р.

Значний внесок у зміну структури сукупного попиту на послуги внесла сфера промислового виробництва. У період зародження та становлення сервісної економіки зміни у структурі попиту на користь послуг багато в чому були спричинені зростанням попиту та пропозиції на професійні послуги. Дана тенденція була наслідком впливу таких факторів:

1) Бажання товаровиробників, за умови інтенсифікації конкурентної боротьби, зберегти поточний рівень виробництва за рахунок зменшення рівня витрат та зміни їхньої структури. Послуги зовнішніх спеціалізованих організацій розглядалися як механізм зниження витрат без утрати якості кінцевого продукту виробництва.

2) Підприємства намагалися збільшити обсяг виробництва чи покращити якість існуючого продукту, використовуючи лише власні ресурси, а основним методом досягнення цієї мети вони вважали залучення та використання комп'ютерних аналітичних систем та програм, консультацій із питань ринкових досліджень, рекламних агенцій, які робили товар більш привабливим для кінцевого споживача.

3) Бажання частини товаровиробників позбутися виконання «зайвих», «не популярних» виробничих функцій, які були пов'язані з низькими кваліфікаційними вимогами, низьким соціальним статусом чи постійно повторюваними продуктивними діями найманих працівників: прибирання виробничих приміщень, обслуговування комунальних мереж, вивіз сміття, тощо.

4) Велика кількість малих та середніх підприємств не володіли вільними фінансовими ресурсами та не могли витримувати значний рівень витрат на оплату праці висококваліфікованих працівників, що виконували рутинну управлінську роботу (секретар, робітник колл-центру, офіс-

Таблиця 4

**Показники рівня еластичності попиту за доходом
за умови споживання послуг в обраних країнах в 1970-х роках**

Тип послуги	Обрані країни				
	Японія	Індія	Малаві	Судан	Туніс
Охорона здоров'я	0.4 – 0.8	0.6	1.0 – 1.2	3.2	1.5
Освіта	1.3 - 1.0	1.6	1.2 – 0.8	2.6	2.2
Послуги гостинності	2.2 - 1.1	-	-	-	-
Кіно	0.4 – 0.8	-	-	-	-
Подорожі	1.3 – 1.0	-	-	-	-
Рекреаційні послуги	-	1.2	0.5 – 2.8	2.4	1.5 – 1.8

Джерело: складено автором на основі [7]

Таблиця 5

**Порівняння структури витрат домогосподарств Великобританії
в період 1794–1940 рр.**

Категорія витрат	Зайняті в сільському господарстві			Зайняті не в сільському господарстві		
	1797	1940	Різниця,%	1797	1940	Різниця,%
Облаштування житла, %	4,6	8,3	3,7	6,0	12,7	6,7
Їжа, %	74,5	48,4	-26,1	73,9	40,1	-32,9
Одяг, %	9,0	9,1	0,1	5,0	9,5	4,5
Пальне та енергія, %	4,4	8,4	4,2	5,4	7,6	2,2
Інші витрати, %	7,6	25,6	18,0	9,6	30,1	20,5
Загалом, %						
Кількість родин	60	1491	-	26	8905	-
Середня кількість осіб у родині, ос.	5,9	3,8	-	6,2	3,8	-
Середні щорічні витрати, £	39,6	150,6	-	40,3	224,3	

Джерело: складено на основі [8]

Таблиця 6

**Структура витрат домогосподарств Великобританії
в 1963 та 1980 рр., %**

Категорія витрат	1963	1980	Динаміка зміни
Облаштування житла	10,6	14,6	4,0
Пальне та енергія	6,6	5,6	-1,0
Їжа	29,2	23,2	-6,0
Алкоголь	3,9	4,8	0,9
Тютюн	5,7	3,0	-2,7
Одяг	9,2	8,3	-0,9
Товари тривалого користування	5,8	7,5	1,7
Інші товари	7,1	7,7	0,6
Транспорт	11,8	13,9	2,1
Послуги	9,7	10,4	0,7
Інші витрати	0,4	1,0	0,6

Джерело: складено автором на основі [3]

менеджер, тощо), тому починали звертатися до спеціалізованих обслуговуючих підприємств, які, крім того, чітко та своєчасно реагували та відстежували нестійкі тенденції до рівня кваліфікаційних вимог найманих працівників із метою максимізації задоволення потреб учасників ринку.

Крім вищевикладених факторів, зростання попиту на професійні послуги могло бути спричинене особливістю та специфікою організації праці та управління підприємствами в той період. Багато керівників підприємств уважали, що процвітання підприємства може бути досягнене за рахунок організації та управління невеликим та відносно гомогенним трудовим колективом. Це призводило до неможливості покращання рівня професійної підготовки та перепідготовки кадрів та зменшувало вірогідність коштовних для підприємства трудових спорів. За цих обставин також було простіше застосовувати та впроваджувати технологічні, організаційні та управлінські інновації, як особливого виду товару, що створювався спеціалізованими сервісними підприємствами та організаціями.

Необхідність наслідування конкурентів, необхідність подолання ризику та невизначеності, особливо в умовах технологічних змін та об'єктивних демографічних процесів загального старіння трудових ресурсів, також генерують попит на професійні послуги. Виникнення та становлення корпоративної форми власності, зростання тривалості життєвого циклу підприємства призвело до необхідності неупередженого аналізу діяльності чи окреслення подальших перспектив розвитку підприємства, а це, своєю чергою, створювало додатковий попит на послуги професійних управлінців, фінансових аудиторів та консультантів, послуги з проведення особливих ринкових досліджень.

Таке значне розширення обсягу сукупного попиту на послуги не могло не позначитися й на тих елементах економічної системи, які відповідають за формування факторів пропозиції послуг. Вирішальним фактором формування пропозиції на вже існуючі та створення нових видів послуг, на нашу думку, є обсяги ринкової пропозиції найманої праці. Головними джерелами її динаміки є об'єктивні демографічні процеси смертності та народжуваності, що відбуваються у суспільстві, процеси урбанізації населення та його міграції із сільської місцевості в місто, зростання середнього рівня освіти населення. У доступній для нас економічній літературі тенденції змін у структурі та обсягах пропозиції праці в третинному секторі економіки найкраще описані для країн, що розвиваються, ми будемо їх використовувати з метою аналізу економічних змін, що відбувалися людському суспільстві під час переходу до сервісної економіки. Згідно з цими економічними історичними даними, зростання рівня зайнятості у сфері послуг належало до темпів зростання населення з коефіцієнтом 1,4, тобто зростання рівня

зайнятості відбувалося темпами швидшими, ніж кількісне відтворення населення. На додаток, чим скоріше зростала кількість населення, тим швидше зростав рівень зайнятості у сфері послуг, це призводило до ситуації надлишкової пропозиції праці – зростання рівня безробіття. Проблема поглиблювалася неспроможністю сфери промислового виробництва поглинути надлишок робочої сили. До зростання показника надлишку пропозиції праці призводили й процеси урбанізації населення, адже 80–85% робочої сили, яка переїжджала до міста, виходила на ринок та пропонувала свою здатність до праці як товар саме в галузях традиційних послуг, які не вимагали високого рівня кваліфікації. Важливість впливу рівня пропозиції праці на зростання цього сектору економіки полягає в тому, що для країн, які розвивалися, за свідченням учених, перехід до сервісної економіки багато в чому був спричинений синергетичним ефектом поєднання високого рівня приватного попиту на послуги та тиску з боку надлишкової пропозиції праці у сфері послуг у містах [10]. Зростання рівня пропозиції послуг у країнах, що розвивалися, також ґрунтувалося та значно залежало від наявності робочої сили з відповідним рівнем освіти та професійними вміннями та навичками, від присутності адаптивних та інноваційних здібностей із боку малих та великих національних підприємств у різних сферах економіки, яка була все більш уразливою до технологічних змін та зростання рівня міжнародної конкуренції. У регіонах зі слабким рівнем розвитку спостерігався занепад традиційного промислового виробництва з одночасним зростанням рівня пропозиції послуг, яка створювалася за рахунок звільнених з інших галузей народного господарства та як механізм для економіки залишитися життєздатною та конкурентною в період швидкого поширення знань, новітніх технологій та інновацій, одночасно надаючи місцевим суб'єктам господарювання здатності та можливості до сприйняття економічних ризиків.

Ще одним із знакових моментів трансформації економічної системи та розвитку світової економіки і зростання обсягів пропозиції послуг є полегшення доступу економічних суб'єктів до передових інформаційних технологій, які дуже швидко займають центральне місце в процесах розширення асортиментного переліку та покращання якості послуг. Початок цього процесу пов'язують із розвитком комп'ютерних технологій і мереж та обладнання для обробки та передачі інформації. Застосування інформаційних технологій у сфері послуг стає дуже поширеним та залежить не лише від можливостей виробників продукувати нові, потужніші та ефективніші системи, а скоріше від демонстрації цінності їх застосування в окремих видах послуг, розробки придатних комп'ютерних програм, мережеских баз даних, програм для роботи з документами та мереж передачі інформації. Ці розробки починають про-

водитися як на рівні масового споживання, так і на рівні дуже спеціалізованої пропозиції. Поширеними стають нові послуги з технологічної та технічної підтримки та покращання вже встановленого раніше обладнання та програм. Це, своєю чергою, не лише розширює та збільшує обсяги пропозиції послуг, а й змінює вимоги до трудових навичок і професійних здібностей у суспільстві. Започаткована в той час тенденція до здешевлення та персоналізації комп'ютерів та мереж призводить до їх загальної доступності. Водночас більшість споживачів не володіє достатніми знаннями та навичками для їх ефективного обслуговування та використання, тому потребують послуг щодо навчання роботи з ними, обслуговування та налаштування тощо. До того ж тренд до розробки комп'ютерних програм комплексного задоволення потреби споживача, включаючи програми прогнозування систем прийняття рішень, створили умови для формування стійкого попиту на кваліфікований персонал у сфері послуг.

Висновки. Перехід до сервісної економіки засвідчив можливості створення та підвищення рівня добробуту населення з боку сфери послуг. Обмежена можливість взаємозаміщення факторів виробництва в цій сфері, високий обсяг попиту на послуги та значний рівень витрат праці в процесі їх виробництва сприяли швидкому виникненню та зростанню галузей послуг. Підсилити аргументацію даного

твердження ми можемо використовуючи працю І. Саболо та Ж. Рене, які стверджували про існування тенденцій у суспільстві до переважання бажання працевлаштування у сфері послуг у найманих працівників [7]. Шукаючи місце працевлаштування у сфері послуг, наймані працівники можуть максимізувати свою функцію добробуту. До цього процесу долучаються дві групи факторів: економічні та психологічні. З одного боку, беззаперечним є факт отримання індивідом доходу у вигляді заробітної платні від використання його здатності до праці та формування, таким чином, певного рівня добробуту. З іншого боку, працевлаштування у сфері послуг дає індивіду змогу задовольнити його потребу в цікавій та престижній роботі, надає можливості реалізації та задоволення інших потреб вищого ступеню та досягнення інших соціальних або економічних інтересів. У роботі вчених стверджується, що перспективи отримання високого рівня доходу у сфері послуг для некваліфікованих робітників або робітників із середнім рівнем кваліфікації є значно кращими, ніж у первинному чи вторинному секторі. До цього можна додати загальну тенденцію до переважання бажання працевлаштуватися у сфері послуг. Підтвердженням цьому факту є зміна змісту освітніх програм на користь сервісної спеціалізації робочої сили, зростання питомої ваги жінок серед людей, які шукають роботу.

Список літератури:

1. Базилевич В.Д. Інтелектуальна власність : [підручник] / В.Д. Базилевич. – К. : Знання, 2014. – 671 с.
2. Базилевич В.Д., Ильин В.В. Метафизика экономики / В.Д. Базилевич, В.В. Ильин ; 2-е изд., испр. и доп. – К. : Знання, 2010. – 925 с.
3. D. Peter Service Industries A Geographical Research. London, GBR:Routledge, 1985.
4. Gershuny J., Miles I., (1983), Social Innovation and the Division of Labour, Oxford University Press, Oxford, UK.
5. Fuchs, V. The Service Economy. New York: National Bureau of Economic Research (1968).
6. Oberai A.S. Changes in the structure of employment with economic development//ILO, 1981.
7. Sabolo, Yves. assisted by Jacques Gardeand Renew The Service Industries. Geneva: International Labor Office, 1975.
8. Stigler, G.J. Trends in Employment in the Service Industries. National Bureau of Economic Analysis, 59, General Series. National Bureau of Economic Research.
9. Trends in British Gross Domestic Product (GDP), by industry. Central Statistical Office, Social Trends 72, London, HMSO, chart 4.8.
10. W. Baer, L. Samuelson Toward a Service-oriented Growth Strategy. World Development. – 1981. –Vol. 9. – № 6. – P. 499 – 514 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://2711376c184c2f8f58ab3cab0d2ae534f7d9e717.googledrive.com/host/0ByKYk1_tFV_vamlVY3lwd1Z4RTA/Service.pdf.